

РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

© Виздрик В., 2013

Досліджено діяльність та роль українських політичних партій у становленні кооперативного руху на західноукраїнських землях. Проаналізовано економічно обґрунтоване і цілеспрямоване запровадження сільськогосподарської кооперації як історично випробуваних ринкових форм виробничої діяльності у сільському господарстві. Висвітлено форми та методи діяльності партій у сфері кооперації, що знайшли своє відображення у процесах соціального розшарування галицько-волинського села.

Ключові слова: Західна Україна, сільськогосподарська кооперація, політичні партії, ринкові відносини, господарства фермерського типу.

THE ROLE OF POLITICAL PARTIES IN THE FORMATION OF THE UKRAINIAN AGRICULTURAL COOPERATION DURING THE PERIOD BETWEEN THE WARS IN THE WESTERN UKRAINE

© Vyzdryk V., 2013

The focus of this study is the activity and the role of Ukrainian political parties in the development of cooperative movement in the Western Ukraine. Analysis of economically feasible and purposeful introduction of agricultural cooperation as historically proven market forms of production activities in agriculture has been made. The study also highlights the forms and methods of the activities undertaken by political parties in the social stratification processes of Galicia-Volyn.

Key words: Western Ukraine, agricultural cooperation, political parties, market relations, farm type management.

Економічна політика Польщі, яка була спрямована на пришвидшення монополізації – розвитку замкненого національного господарства, відособленого від економіки інших країн, особливо згубно позначилася на господарському стані західноукраїнських земель. Вплив політики санації яскраво проявився у відсутності будь-яких зусиль з боку держави щодо ліквідації економічної відсталості Західної України. Уряд не зробив і не планував зробити жодної значної інвестиції в індустріалізацію краю. У провідній галузі економіки – сільському господарстві – санаційна диктатура також нічого не зробила, щоб зменшити гостроту аграрного перенаселення в українських селах (дбаючи лише про інтереси польських поміщиків, передусім – власників великих земельних латифундій). Більше того, продовжувалась планова аграрна колонізація польськими осадниками кращих українських земельних площ. Така економічна політика гальмувала не тільки виробничо-технічний, а й соціально-економічний прогрес і значною мірою зумовила небачену в європейських країнах убогість і злиденність основної маси населення краю, а в деяких гірських та підгірських місцевостях воно періодично зазнавало голоду.

Від кресової політики санації, як і за попереднього режиму, потерпали не лише трудові верстви населення, а й українські підприємці, їх господарські заклади в період кризи й після неї, як правило, були позбавлені кредитів державних банків, відчули великі перешкоди адміністративного порядку. Національно свідомі українці (включаючи пропольськи налаштовані елементи), позбавлені доступу до роботи у державних і місцевих установах, нерідко зазнавали політичного терору і

репресій. Усе це породжувало обстановку перманентної нетерпимості соціальних низів до режиму, помірковану опозиційність з боку українських національно-ліберальних сил та прямі виступи лівих і крайніх націоналістичних угруповань. Неабияку роль у зміцненні економічних позицій та консолідації політичних сил українського фермерства відіграла сільськогосподарська кооперація, яку в політичному контексті необхідно розглядати як форму національного руху.

Це зумовлює актуальність нашого дослідження, оскільки на сучасному етапі Україна перебуває у лещатах затяжної економічної кризи. Особливої гостроти ця криза набула у сільському господарстві. Однією з основних причин накопичення кризових явищ в сільському господарстві України є відсутність науково обґрунтованої та економічно виваженої концепції аграрної політики. Необхідно проаналізувати власний історичний досвід на прикладі аграрної історії західноукраїнських земель у міжвоєнний період.

Першими спробами наукової розробки теми можна вважати низку праць активних діячів українського кооперативного руху на західноукраїнських землях К. Коберського [8], Ю. Павликовського [13], М. Туган-Барановського [16], Є. Храпливого [18]. Дослідження окремих аспектів історії діяльності українських політичних партій у сфері сільськогосподарської кооперації висвітлювали І. Васюта [2], С. Злупко [7], Л. Корнійчук [10], В. Марочко [12], Я. Пришляк [14], І. Соляр [15].

Аналіз наукової літератури показує, що ця тема недостатньо висвітлена як в узагальнювальних працях з історії України та Польщі, так і в спеціальних працях українських дослідників, що торкаються еволюції західноукраїнської кооперації.

Мета роботи – з'ясувати роль українських політичних партій у створенні українських кооперативних організацій, що давали можливість залучити західноукраїнське населення до активного суспільно-політичного життя.

На хвилях політичних і економічних потрясінь міжвоєнного періоду була побудована високоцентралізована організація українських кооперативів різних типів, об'єднаних у повітові союзи, які, своєю чергою, підпорядковувалися Центросоюзу, «Народній торгівлі», Маслосоюзу і Центробанку. На вершині цієї піраміди перебував Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК).

Українська кооперація виплекала функціонерів Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), Української партії національної роботи (УПНР), Української соціал-демократичної партії (УСДП), Сельробу та інших українських політичних партій. Ідеологи й керівники українського кооперативного руху вважали розвиток усіх її типів ефективним засобом вирішення як економічних, так і соціально-політичних проблем усього селянства. Один з лідерів УНДО, голова ради РСУК Ю. Павликовський був упевнений, що кооперація «загоїть рани нездорового аграрного устрою», залікувати які неспроможний «навіть перехід усієї нетрудової земельної власності в трудові руки». Позитивно розв'язати аграрне питання українського «напівпролетаризованого селянства», на його думку, могла «попри заспокоєння голоду землі, ... доцільна кооперативна організація хліборобів» [9, с. 163–164].

Головним засобом економічного впливу на західноукраїнських землях УНДО вважало кооперативні товариства, які створювалися за національною ознакою, а за характером господарської діяльності були асоціативними ринково-капіталістичними підприємствами, які добровільно об'єднували у певній сфері виробництва, а найчастіше обміну, як правило, приватновласницькі господарства селян. Проте повоєнна відбудова української кооперації ускладнювалася гіперінфляцією польської марки, що тривала до середини 1920-х років, і правовою невизначеністю кооперативного руху. Відразу після прийняття Польським сеймом закону про кооперацію (29 жовтня 1920 р.) українська кооперативна верхівка, представлена переважно діячами УНДО, відновила діяльність Ревізійного союзу українських кооперативів РСУК, який очолив і був довготривалим його головою один із лідерів УНДО Ю. Павликовський. РСУК став організаційно-ревізійним та ідейним центром провідного відгалуження кооперації в регіоні. У 1921—1924 рр. кількість кооперативів усіх типів, підпорядкованих РСУК, збільшилась з 579 до 840 [4, ф. 1, оп. 52, спр. 596, арк. 45]. Була відновлена діяльність спеціалізованих кооперативних об'єднань – «Народної торгівлі», Центросоюзу, Маслосоюзу, Центробанку, що стали економічним оплотом тих соціальних верств, які перебували здебільшого у спектрі інтересів УНДО.

Свій вплив на селянський рух соціалісти-радикали проводили через значну кількість читалень «Просвіти» і кооперативні товариства, якими керували їхні послідовники. З ініціативи Української радикальної партії (УРП) і Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) у січні 1925 р. було засноване профспілкове об'єднання малоземельних селян та сільськогосподарських робітників – Союз селянських спілок (ССС), що невдовзі став доволі активною політичною силою. Львівський воєвода у циркулярі від 28 березня 1926 р. попереджав старост повітів про небезпеку з боку СССР, який, «безсумнівно, піде... у напрямі класового і національного усвідомлення селянськими масами потреби використання селянських страйків і навіть заворушень на аграрному тлі» [4, ф. 271, опс. 1, спр. 290, арк. 3].

З ініціативи та завдяки організаційним зусиллям правої групи радикалів, очолюваної С. Даниловичем, що відокремилася від УРП, долаючи сильну протидію з боку УНДО і УРП, 30 січня 1926 р. в Станіславові був скликаний Селянський конгрес з участю близько 500 делегатів більше як 25 повітів Східної Галичини. Конгрес ухвалив рішення про утворення Українською народною союзу (УНС), в якому об'єдналися Українська народна партія (УНП), що з кінця 1924 р. діяла на Покутті, і Українсько-руська партія хліборобів (УРПХ). Останні припинили своє існування, а УНС створювався як «загальноселянська організація», що стояла на платформі угоди з режимом і співпраці з польським селянином, «домагаючись усіх належних їй прав в рамках конституції». Для кредитування потреб української селянської кооперації у Станіславові був утворений кооперативний банк «Народний кредит», керівництво якого очолили лідери УНС – голова партії С. Данилович, його заступник Й. Лобанців та інші. Діяльністю банку опікувалася держава, надаючи йому субсидії [4, ф. 1, оп. 52, спр. 367, арк. 9].

Станом на 1930 р. спектр партійних впливів на кооперацію у Західній Україні був таким: 64,4 % українських кооперативів перебували під впливом УНДО, 16,4 % – УСРП, близько 15,8 % – комуністичних політичних сил, невизначеними залишалися партійні впливи на 3,4 % кооперативних організацій. Домінуючі позиції в Галичині посідали українські партії національно-демократичного табору (90 %), у північно-західних українських землях цілком очевидною була перевага комуністичних політичних сил (66 %) [6, с. 12].

Важливе місце у діяльності УНДО першої половини 1930-х рр. займали питання господарської самоорганізації українського населення. Націонал-демократи були переконані у тому, що економічна самостійність – передумова соціального й національного визволення. Саме тому вони стали організаторами широкого кооперативного руху, активними діячами господарських та фінансових організацій краю. Члени УНДО очолювали більшість економічних установ краю: РСУК – Ю. Павликовський (1922–1944 рр.), «Центросоюз» – О. Луцький (1930–1939 рр.), Центробанк – К. Левицький (1898–1939 рр.), «Сільський господар» – Є. Храпливий (1928–1939 рр.).

УНДО виступало ініціатором створення українських кооперативних організацій, брало участь у їх діяльності, пропагувало кооперативні ідеї серед громадськості. Основними організаційними формами залучення українського населення до активного суспільного життя були народні віча, збори, кооперативні анкети, де, поряд з іншими, ухвалювались резолюції із закликами розбудови кооперативних організацій. Так, у квітні 1933 р. з ініціативи УНДО у Тернополі відбулися багатолюдні збори (близько 350 осіб) у справі пропаганди українських кооперативів. З промовою виступив голова РСУК, сенатор Ю. Павликовський. Наголошуючи на вагомій ролі кооперації в українському суспільстві, він закликав до створення нових кооперативних осередків у повіті та на території краю з метою зміцнення українського елемента у містах та незалежнення від польської кооперації [5, ф. 3, опс. 1, спр. 219, арк. 34].

Одним із пріоритетних напрямів діяльності УНДО у сфері кооперації була оборона українських кооперативних організацій від зловживань з боку польських адміністративних чинників. У своїй практичній роботі, спрямованій на захист української кооперації, УНДО великого значення надавало діяльності у Польському парламенті, з трибуни якого націонал-демократи піддавали критиці репресивну політику уряду, вносили конкретні пропозиції та поправки до польських законопроектів у справах кооперації.

У другій половині 1931 р. заходами місцевого старства були зачинені 34 українські кооперативи у Дубенському повіті на Волині. У грудні 1931 р. Український клуб подав інтерпеляцію до міністра внутрішніх справ та міністра промислу і торгівлі про їх незаконне закриття. Домагаючись відновлення діяльності незаконно закритих кооперативів, притягнення винних до відповідальності та відшкодування завданих збитків, ундовські парламентарії намагалися покращити становище українських кооперативних організацій, вимагали від влади надання можливості для повноцінної діяльності економічних товариств [20, арк. 73–74].

УНДО намагалося згуртувати навколо своєї організації якнайбільше людей, використати кооперативні установи як трибуну у боротьбі за маси. Виконуючи вказівки керівних органів, члени партії сприяли створенню кооперативних установ у селах і містечках краю, широко пропагували ідеї кооперації серед населення. Значного розвитку набула практика організації кооперативних курсів, читання лекцій, проведення господарсько-кооперативних конференцій, віч, нарад. Активну участь в організації вічевої кампанії брали депутати від УНДО Ю. Павликовський, С. Кузик, С. Баран, О. Яворський, О. Луцький, І. Заваликут. Так, у березні 1932 р. в Радохові відбулося політично-господарське віче, яке зібрало понад 400 осіб. З промовою про важке економічне становище західноукраїнського населення виступив посол О. Луцький. Він закликав присутніх до створення кооперативів та виробництва таких товарів, яких потребував не лише внутрішній, але й зовнішній ринок. З метою захисту інтересів сільськогосподарських виробників повіту спонукав їх до об'єднання в організаціях «Сільського господаря» та сільськогосподарських кооперативах [5, ф. 231, оп. 1, спр. 1893, арк. 22–23]. У травні цього ж року у селах Бережанщини та Бучаччини побував посол О. Яворський. Предметом його промов на таємних зборах було поширення українських газет, організація населення в читальнях «Просвіти» та закладання українських кооператив [5, ф. 231, оп. 1, спр. 1893, арк. 46–47]. У листопаді 1934 р. він проводив масові збори у селах Тереховлянщини, а на Копичиненщині у цьому напрямку активно працював І. Заваликут [5, ф. 231, оп. 1, спр. 4438, арк. 13, 16]. Захищаючи інтереси української кооперації, УНДО прагнуло протистояти польському режимові і забезпечити сприятливі умови для діяльності українських кооперативних організацій.

Ідейно-організаційним і ревізійним центром української кооперації був РСУК, перейменованний у 1929 р. з Крайового ревізійного союзу. Він сприяв поширенню кооперативної ідеї серед селянства, забезпечував створення розгалуженої кооперативної мережі, здійснював періодичні перевірки та ревізії діяльності кооперативів усіх рівнів, координував співпрацю окремих видів західноукраїнської кооперації: молочарську («Маслосоюз»), споживчу («Центросоюз», «Народна торгівля»), кредитну («Центробанк»). У 1929 р. до сфери діяльності РСУК було включене товариство «Сільський господар». У 1933 р. кількість кооперативів усіх типів, підпорядкованих РСУК, становила 3194, а їх членами були понад 440 тис. осіб. На початку 1930-х рр. РСУК став найбільшим кооперативним союзом у Польщі: у 1930 р. в його підпорядкуванні знаходились 26,3 % кооперативів від усієї їх кількості, хоча українці становили лише 11 % населення. Водночас п'ять польських ревізійних союзів об'єднували лише 61 % кооперативів [1, с. XLI].

Керівництво РСУК здійснювалось виключно лідерами УНДО, що сприяло посиленню економічних впливів та централізації господарського життя у руках партії. Довголітнім головою Ради РСУК та її президії був провідний ідеолог та організатор кооперативного руху Ю. Павликовський. Він трактував кооперацію насамперед як інструмент національного визволення, здобуття економічної самостійності українців в Польщі, підтримки українських промисловців і підприємців як економічного хребта «нації». 25 травня 1929 р. на засіданні Надзірної ради усі три директори РСУК – О. Луцький, І. Філіпович та Є. Храпливий були обрані від УНДО. Члени дирекції очолювали три головні відділи – організаційний, фінансово-адміністративний та ревізійний. Найбільше був розбудований організаційний відділ, очолюваний у 1929–1939 рр. О. Луцьким, який одночасно був головним директором РСУК. Цей відділ проводив роботу щодо заснування нових кооператив, створення окружних і повітових союзів та крайових кооперативних централей, здійснював координацію їх співпраці, правове оформлення їх діяльності та захист перед лицем владних чинників. Організаційний відділ займався збільшенням кількості членів кооператив та підвищенням фахового рівня керівного складу кооперативних організацій краю.

Маніфестацією кооперативної дисципліни та громадської солідарності західноукраїнського населення був VII Крайовий кооперативний з'їзд, який відбувся 29 червня – 1 липня 1932 р. у Львові. На підставі прийнятих резолюцій О. Луцький розробив періодичний план діяльності для усіх видів кооперативів. Завдяки цьому плану вдалося вивести з-під удару українську кооперацію в період господарської кризи 1929–1933 рр., під час пацифікації та погромів українських сільськогосподарських кооперативів 1930 р. та обмеження терену діяльності РСУК польським урядом [3, с. 367].

РСУК намагався охопити організаційною діяльністю усі українські землі, які перебували під владою Польщі. Проте у 1934 р. розпочалася реорганізація системи української кооперації відповідно до нового кооперативного законодавства Польщі. 9 травня 1934 р. у сеймі був ухвалений новий кооперативний закон, згідно з яким РСУК втратив право ревізії усіх кооперативів Краківського, Волинського, Поліського й Люблінського воєводств, а на території трьох східногалицьких воєводств – право ревізії будівельних і ощадно-позичкових кооперативів. У результаті новацій зі складу РСУК було виведено 430 українських кооперативів, які були змушені перейти під «опіку» польських місцевих кооперативних союзів [1, с. ХLI].

УНДО займало домінуючі позиції у Краєвому молочарському союзі «Маслосоюзу», який відіграв роль організаційно-торговельної централі для західноукраїнських молочарських кооперативів. Керівники «Маслосоюзу» – А. Палій, А. Мудрик, О. Лис, А. Мидляк, М. Хронов'ят – активно підтримували політику націонал-демократів. Так, А. Мудрик у політичному житті сам активної участі не брав, але підтримував УНДО, будучи рядовим членом партії. Для допомоги «Маслосоюзові» у плановій реорганізації кооперативного молочарства, його районізації та координації при РСУК був створений окремий інспекторат кооперативного молочарства, який у 1929–1931 рр. очолював один з лідерів УНДО – Є. Храпливий, потім тривалий час О. Зибенко, а Ю. Павликовський впродовж 1926–1944 рр. був головою Надозірної ради «Маслосоюзу» [17, с. 344].

Члени Української парламентської репрезентації (УПР) неодноразово ставали на захист українських молочарських кооперативів перед владою. У 1935 р. польський уряд подав на розгляд сейму і сенату новий молочарський закон про високі технічні і санітарні вимоги до молочарень. Цей законопроект узалежнював районізацію молочарень від рішення адміністративної влади, – де і яку молочарню можна засновувати, або закрити за невиконання санітарно-технічних вимог, – і давав змогу польським адміністративним чинникам підпорядкувати молочарство на західноукраїнських землях. Сам закон мав позитивні тенденції, однак застосований неприхильною владою на українській території, міг бути спрямований на знищення української молочарської кооперації. Представники УПР у сеймі і сенаті на чолі з сенаторами і послами-кооператорами Ю. Павликовським, О. Луцьким, З. Пеленським виступили проти урядового молочарського законопроекту. Вони запропонували впровадження закону у життя упродовж двох–трьох років, і щоб нагляд за районізацією та виконанням вимог щодо заснування молочарських кооперативів здійснювався місцевими самоуправними палатами та ревізійними союзами. Проте поправки українських послів були прийняті лише частково.

Завдяки наполегливій праці своїх керівників західноукраїнська молочарська кооперація впевнено зміцнювалася на внутрішньому ринку. Про рівень господарської діяльності «Маслосоюзу» свідчать такі дані: у 1931 р. до централі входило 99 молочарських спілок, у 1938 р. – вже 136, які об'єднували майже 2000 пунктів прийому молока. У середині 1930-х рр. «Маслосоюз» організаційно і торговельно охопив майже увесь терен Галичини, українське масло експортувалося до Австрії, Англії, Данії, Німеччини, Палестини, Франції, Швейцарії, загальна кількість членів районних молочарень становила близько 155 тисяч осіб. У 1936 р. торговельний оборот українських молочарських спілок майже вдвічі перевищував виторг такої самої кількості польських кооперативів і становив 8,36 млн. польських злотих [21, с. 11].

Органічна праця громадських організацій краю була запорукою зміцнення громадсько-політичних впливів націонал-демократів. Співпраця «Маслосоюзу» з «Сільським господарем», «Просвітою», «Рідною школою», «Союзом українок» була важливим чинником ефективної діяльності української молочарської кооперації. З метою підвищення грамотності населення «Масло-

союз» фінансово підтримував роботу спеціальних секцій «Просвіти», «Рідної школи», «Союзу українок», створював гуртки з ліквідації неписьменності. Широку кампанію під гаслом «Скріпимо кооперацію масовим членством» у 1932 р. розпочали кооперативні секції при філіях і гуртках «Союзу українок» [21, с. 13]. Це дало змогу залучити до кооперативів, зокрема і молочарських, значну кількість українського жіноцтва. Громадсько-економічна співпраця української молочарської кооперації з названими організаціями сприяла економічному самозахисту галицького селянства, поширенню впливів УНДО і була важливим чинником внутрішньої консолідації українців під владою Польщі.

У тісному поєднанні з українською кооперацією, спираючись на її фінансову допомогу, діяло крайове хліборобське товариство «Сільський господар», створене у 1898 р. представниками аграрного капіталу. У 1929 р. був затверджений його новий статут, яким визначено головну мету товариства: гуртувати хліборобів для захисту їх станових інтересів, піднесення економіки, добробуту і культури селян, розвитку сільськогосподарської науки й освіти. Діяльність товариства поширилася на всі українські землі у складі Польщі. Однак уже 1937 р. польські можновладці, переслідуючи український кооперативний рух, розпустили на українських північно-західних землях усі осередки «Сільського господаря», обмеживши сферу його функціонування Галичиною. Але ця чергова антиукраїнська акція не позначилася на зростанні кількості членів товариства.

«Сільський господар» мав триступеневу структуру: головна рада у Львові, яку очолювали Т. Войнаровський (1929–1936) і М. Луцький (1936–1939), відділення у повітах та гуртки у селах. Первинні осередки товариства у 1938 р. охоплювали 53,8 % громад Східної Галичини і об'єднували 155,6 тис. індивідуальних 111,4 членів, які представляли 17,6 % господарств краю. Членами товариства були також 2254 кооперативи [19, с. 36]. За цей період був значно змінений підхід і методи поширення сільськогосподарського знання та практичного впровадження новітньої техніки в сільське господарство. Перебуваючи на посаді головного директора товариства, Є. Храпливий став організатором Секції хліборобського вишколу молоді. З цією метою він писав статті, готував підручники для теоретичної підготовки учнів, а також започаткував видання фахового журналу під назвою «Хліборобська молодь». Є. Храпливий разом з сенаторкою О. Кисілевською доклали чимало зусиль для поширення та поглиблення організації сільського жіноцтва у Секціях господинь при гуртках «Сільського господаря». При централі товариства була організована Головна секція господинь, яку очолила О. Кисілевська. Її метою була планова робота над покращенням долі українських жінок-селянок [11, с. 237–238].

У зв'язку з поступовою зміною політики УНДО в українській кооперації зростали впливи ОУН, яка створювала при кооперативах націоналістичні гуртки та секції і через них цілеспрямовано поширювала свої видання. Це призвело до зниження авторитету УНДО серед українських кооперативів. З переходом до політики нормалізації націонал-демократи і далі намагались усіма силами розбудувати українські кооперативи. Проте УСРП протестувала проти намагання втягнути кооперацію на шлях нормалізаційного курсу, закидала націонал-демократам зраду національних інтересів.

Отже, в умовах національної дискримінації українства діяльність політичних партій спрямовувалася на правовий захист українських кооперативних організацій від утисків з боку державних і адміністративних чинників, налагодження дієвої організаційної підтримки кооперативного руху, що створювало сприятливі умови для розвитку кооперації. Найвпливовішою партією цього періоду була УНДО, яка не лише стала популяризатором ідей кооперації серед населення краю, а й сприяла внутрішньому зміцненню системи української кооперації та зростанню її авторитету.

Дослідження ролі українських політичних партій у відродженні української кооперації можуть принести помітний позитивний досвід з реформування аграрних відносин в Україні. Узагальнення і впровадження на практиці історично-економічного досвіду розвитку ринкової економіки на західноукраїнських землях є важливим загальнонаціональним завданням, яке потребує подальших досліджень на перспективу.

1. Атлас України й сумежних країн / під заг. ред. В. Кубійовича. – Львів: Український видавничий інститут, 1937. – 66 карт. – XLVIII с. 2. Васюта І. Галицько-Волинське село між світо-

вими війнами: монографія / І. Васюта. – Львів: Каменяр, 2010. – 507 с. 3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І.І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 625 с. 4. Державний архів Львівської області. 5. Державний архів Тернопільської області. 6. Дрогомирецька Л.Р. Українська кооперація в громадсько-політичному житті Західної України 1920–1939 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л.Р. Дрогомирецька. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с. 7. Злупко С. Економічна думка України (від давнини до сучасності) / С. Злупко. – Львів, 2000. – 491 с. 8. Коберський К. Буквар кооперації / К. Коберський. – Львів, 1939. – 158 с. 9. Кооперативна республіка. – 1934. – № 2. 10. Корнійчук Л. Становище трудячого селянства західних областей України під владою панської Польщі / Л. Корнійчук. – К., 1957. – 352 с. 11. Крамар Ю.В. Участь українських політичних партій у парламентських виборах 1930 року на Волині / Ю.В. Крамар // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – С. 198–203. 12. Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. Марочко. – К., 1995. – 287 с. 13. Павликовський Ю. Слідами розвою ідеї кооперації і союзного устрою в народній торгівлі / Ю. Павликовський. – Львів, 1923. – 63 с. 14. Пришляк Я. Шляхами кооперації – до економічного відродження України / Я. Пришляк. – Монреаль – Стрий, 1994. – 85 с. 15. Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939 рр.) / І. Соляр. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – 356 с. 16. Туган-Барановський М. Кооперація, її природа та мета / М. Туган-Барановський. – Львів, 1936. – 296 с. 17. Українські кооператори. Історичні нариси. – Кн. I. – Львів: Вид-во «Укоопосвіта»; Львівська комерційна академія, 1999. – 456 с. 18. Храпливий Є. Основи кооперативного молочарства / Є. Храпливий. – Львів, 1927. – 179 с. 19. Храпливий Є. Сорок літ праці краювого господарського товариства «Сільський господар» / Є. Храпливий. – Львів, 1939. – 40 с. 20. Центральний державний історичний архів України, м. Львів ф. 392, оп. 1, спр. 14. 21. Шміло О.П. Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О.П. Шміло. – Львів, 2006. – 21 с.